

Nizâmiye mahkemelerinin gördükleri davalarda takip edecekleri usule ve kararlarının icrasına ilişkin birtakım düzenlemeler de yapılmıştır. Meselâ başlangıçta Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin göreceği davalar hakkında Usûl-i Muhâkeme-i Ticâret Nizamnâmesi'nin Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin dâhilî nizâmnamesine aykırı olmayan hükümlerinin uygulanacağı, Mehâkim-i Nizâmiyye Nizamnâmesi de Usûl-i Mehâkim Kanunu yapıncaya kadar hukuk davalarında Usûl-i Muhâkeme-i Ticâret Kanunnâmesi'nin nizamnâmeyle aykırı olmayan hükümlerinin uygulanacağı öngörülmüştür. İstanbul'da kurulan mevki ve merkez mahkemelerinin hukuk kısımlarında Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâmesi'nde münderic usul ve şartlara göre, ceza kısımlarının muhâkemesinde ise 22 Şubat 1870 tarihli Dersaâdet ve Mülhakâtının İdâre-i Muhâkemesine Dair Nizamnâme'nin dördüncü faslı ile Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâmesi'nin üçüncü faslında yazılı usulün geçerli olacağı kabul edilmiştir. Hüküm mazbatalarında kullanılacak dile ilişkin de bazı düzenlemeler yapılmış, 21 Şubat 1876 tarihli İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Hakkında Talimnâme'yle nizâmiye mahkemelerinin hukuk ve ceza davalarında verecekleri hüküm mazbatalarının Türkçe kaleme alınması, ancak bölgelere göre Arapça, Rumca, Bulgarca, Boşnakça ve Ermenice'ye tercüme edilip zeyil olarak karara eklenmesi usulü benimsenmiştir. Nihayet Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu ve aynı yıl çıkarılan Usûl-i Mehâkim Kanunu ile nizâmiye mahkemelerinde uygulanacak kurallar müstakil olarak belirlenmiştir.

Adli teşkilât yenilenmeden önce şer'î mahkemelerce verilen kararlar kadı tarafından icra edilirken nizâmiye mahkemelerinin kararlarını icra vazifesi taşrada vali, mutasarrıf ve kaymakamlara, İstanbul'da ise deâvi nâzırına verilmişti. Deâvi Nezâreti'nin ilgasından sonra 1 Kasım 1870 tarihli bir nizamnâme ile mahkeme i'âm-larının icra edilmesi için icra cemiyetleri oluşturulmuştur. Ancak icra cemiyeti kendisine tevdi edilen i'âmlardan birçoğunu zamanında infaz edemediğinden mahkemece verilen i'âmların o mahkeme reisi marifetiyle icrası kural olarak kabul edilmiş, 18 Haziran 1879 tarihli İ'âmât-ı Hukûkiyyenin Sûret-i İcrâsına Dair Kânûn-ı Muvakkat, hukuk ve ticaret mahkemelelerinden verilen i'âmların icra yetkisini mahkeme reisleriyle onlara bağlı dairelere vermiştir. Bu kanuna göre İstanbul bidâyet mahkemeleri reisleri kendi başkanlıkları

altındaki mahkemelerden ve kendilerine bağlı mevki mahkemelerinden verilen hukuk i'âmları ile bunların hakkında verilen istînaf i'âmlarını ve dâire-i hükûmetlerinde ikamet eden şahıslar hakkında diğer nizâmiye mahkemelerinden verilen i'âmları icraya yetkili kılınmıştır. Dersaâdet Şer'iyye Mahkemesi'nden verilen i'âmların icrası da Dersaâdet Bidâyet Mahkemesi'ne aittir. Bu kanunla her mahkeme reisinin maiyetinde bir icra dairesi oluşturulmuştur. 26 Şubat 1883 tarihinde Şarkî Rumeli'de vilâyet mahkemeleri nezdinde bulunan icra memurları hakkında bir kanun çıkarılmıştır.

Bütün bu düzenlemeler yanında Girit ve Yemen gibi vilâyetlerle Mısır ve Şarkî Rumeli gibi imtiyazlı eyaletlerde de paralel düzenlemeler yapılmıştır. Girit'te 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'ne benzer bir teşkilât kurulmuştur. Girit'teki düzenlemelerde özellikle nizâmiye mahkemesini teşkil eden üyelerin yarısının müslümanlardan, yarısının hristiyanlardan oluşacağı esası benimsenmiştir. Yemen'de ise adli teşkilâtındaki düzenlemeler hayata geçirilememiş, ahalî cinayet ve hukuk davalarında nizâmiye mahkemelerine değil fakihlere ve belde kadılarına başvurmaya devam etmiş, hatta resmî kayıtlara göre halk bu mahkemelere karşı rahatsızlığından dolayı hükûmetten de uzaklaşmaya başlamıştır. Bunun üzerine 15 Ağustos 1889 tarihli irade ile nizâmiye mahkemelerinin kapatılarak davaların şer'iyye mahkemelerine havalesine, sadece ticaret merkezi olan Hudeyde'deki ticaret mahkemesinin devamına karar verilmiştir. Mısır'da da 1875 tarihinden itibaren karma mahkemeler kurulmaya başlanmış, 1881 ve 1883'te yapılan düzenlemelerle el-Mehâkimü'l-ehliyye adli nizâmiye mahkemeleri teşkil edilmiştir. Yine imtiyazlı bir eyalet olan Şarkî Rumeli vilâyetinde de nizâmiye mahkemelerine paralel düzenlemeler yapılmış, Filibe'de kaza ve sancak mahkemelerinin kararlarını temyizden incelemek üzere Dîvân-ı Âlî-i Muhâkemât kurulmuştur.

Nizâmiye mahkemeleri varlığını Osmanlı Devleti'nden sonra bir müddet daha devam ettirmiştir. Mahkeme-i Temyiz'in yetkileri 1920'de bir kanunla Sivas'ta geçici olarak kurulan Temyiz Heyeti'ne devredilmiştir. 1923'te Temyiz Mahkemesi Eskişehir'e taşınmış, 1923 tarihli Heyet-i Temyiziye Merkezinin Eskişehir'e Nakline ve Teşkilâtının Tevsiine Dair Kanun'la Mehâkim-i Nizâmiye Teşkilâtı Kanunu'nun bu kanuna aykırı hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır. 1924'te çıkarılan Mehâkim-i Şer-

'iyyenin İlgasına ve Mehâkim Teşkilâtına Dair Ahkâmı Muaddil Kanun ile adliye teşkilâtında köklü değişiklikler yapılmış, istînaf ve şer'iyye mahkemeleri ilga edilmiştir. Böylece nizâmiye mahkemelerinin varlığı sona ermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Düstûr, Birinci ve İkinci tertip, tür.yer.; Cevdet, *Tezâkir*, IV, 84-91; Ahmed Reşid, *Hukûk-i Ticâret*, İstanbul 1316, IV, 8-50; Halil Cemâleddin – Hrant Asadur, *Ecânibin Memâlik-i Osmaniyye-de Hâiz Oldukları İmtiyâzât-ı Adliyye*, İstanbul 1331, s. 72-78, 99-101, 302-318; Ahmet Akgündüz – Halil Cin, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1990, I, 286-288, 432-435; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993, s. 127-133; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiyede Benimsenmesi*, Ankara 1996, s. 116-146; T. C. Adalet Bakanlığı *Teşkilat Tarihçesi*, Ankara 1997, s. 44-46; M. Reşit Belgesay, "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı", *Tanzimat*, İstanbul 1999, I, 211-220; E. Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul 2004, s. 125-235; Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlıda Yargı Reformu*, Eskişehir 2004, s. 118 vd.; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Ticaret Hukuku*, Ankara 2005, s. 17-41; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2005, s. 453-455; A. Haydar, "Mehâkim-i Nizâmiyyenin Vezâifinin Takyidi", *Ceride-i Adliyye*, I/1, İstanbul 1325.

M. MACİT KENANOĞLU

NİZÂMÎYE MEDRESESİ

Nizâmülmülk tarafından
başta Bağdat olmak üzere

Büyük Selçuklu hâkimiyetindeki
çeşitli şehirlerde kurulan medreseler.

Nizâmülmülk, Şîf Fâtımîler'in Sünnî Abbâsîler'i ve Selçuklular'ı yıpratmak amacıyla siyasî ve askerî faaliyetlerin yanı sıra ilmi açıdan da yoğun bir propagandaya giriştikleri dönemde Ehl-i sünnet akîdesini güçlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek için ülkenin her tarafında medreseler açmaya karar verdi. Bu konuda Sultan Alparslan'dan izin alan Nizâmülmülk onun devrinde ve daha sonra Sultan Melikşah zamanında Irâk-ı Arab, Irâk-ı Acem, Horasan, Mâverâünnahr, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde medreseler kurdu. Bunların bir kısmı onun ölümünden sonra açılmakla birlikte Bağdat Nizâmiye Medresesi örnek alındığı için hepsi bu adla anılmıştır. Bazı tarihçiler (meselâ bk. İbn Hallikân, II, 129; Sübkî, V, 314; Süyûtî, II, 255-256), Nizâmiye medreselerinin İslâm tarihinde ilk medreseler olduğunu iddia ederlerse de bu doğru değildir (bk. MEDRESE).

Bağdat Nizâmiye Medresesi. Nizâmiye medreseleri içinde en meşhuru ve en muhteşemi olmakla beraber kuruluş tarihi iti-

barıyla en eskisi değildir. “Dünyada eşi benzeri olmayacak” ve adını kıyamete kadar yaşatacak büyük bir medrese yaptırmaya karar veren Nizâmülmülk, Bağdat Amîdi Ebû Sa’d el-Kâşî’yi inşaat işlerini yürütmekle görevlendirdi. Ebû Sa’d el-Kâşî medrese için Dicle nehrinin doğu yakasında uygun bir yer seçti. Bu arada bazı binalar yıktırılarak enkazları inşaatla kullanıldı (İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 238); halka ait bazı evler de istimlak edildi. Zilhicce 457’de (Kasım 1065) inşaatına başlanan medrese (İbnü’l-Esîr, X, 49) 10 Zilkade 459 (22 Eylül 1067) tarihinde tamamlanarak hizmete açıldı (a.g.e., X, 55). Medrese hoca ve öğrencilere mahsus odalar, dershaneler, mescid, kütüphane, yatakhane, yemekhane, hamam gibi bölümlerden oluşan bir külliye niteliğindedir.

Nizâmülmülk’ün katılmadığı Bağdat Nizâmîye Medresesi’nin açılış törenini Ebû Sa’d el-Kâşî idare etti. Devlet erkânı, ulema ve her tabakadan halkın iştirak ettiği törene Nizâmülmülk’ün medreseyi adına inşa ettirdiği, yönetim ve müderrisliğini kendisine tevdi ettiği Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin açılış dersini vermeyi taahhüt etmesine rağmen gelmediği görüldü ve şehrin her tarafında arandığı halde bulunamadı. Bunun üzerine Ebû Sa’d el-Kâşî açılış dersini İbnü’s-Sabbâğ’ın vermesini rica etti. İbnü’s-Sabbâğ, muhtemelen Nizâmülmülk’ten veya Ebû İshak eş-Şîrâzî’den çekindiği için bu görevden affını istediye de şehrin zengin tüccarlarından Ebû Mansûr b. Yûsuf’un kendisine kefil olması üzerine medresede ilk dersi verdi. Kendisine medresenin gasbedilmiş arazi üzerinde yaptırıldığı söylendiği için açılışa katılmadığı anlaşılan Ebû İshak eş-Şîrâzî, Nizâmülmülk ve öğrencilerin ısrarı, nihayet halifenin ricası üzerine orada ders vermeyi kabul edince yirmi gün sonra İbnü’s-Sabbâğ’ın yerine Nizâmîye Medresesi müderrisliğine getirildi.

Nizâmülmülk medresenin her türlü ihtiyacını karşılamak için vakıflar kurdu. Medresenin yakınında yaptırdığı çarşı ile birlikte arazi, hamam ve dükkânların gelirlerini müderris ve öğrencilere tahsis etti. Medresenin vakfiyesi Irak Amîdi Ebû Nasr’ın düzenlediği bir törende okundu, bu törende halifenin veziri Fahrüddüve İbn Cehîr’in oğlu Ebû’l-Kâsım, Hâşimîler’le Ali evlâdının nakibleri, eşraf ve kâdıkudât hazır bulundu (İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 256). Vakfiyede medresenin Şâfiîler için yaptırıldığı, medreseye vakfedilen arazi, çarşı ve dükkânlardan elde edilen gelirlerin onlara tahsis edildiği, medreseye Şâfiî bir müderris, bir vâiz, bir hâzinü’l-kütüb, bir muk-

rî, Arap dili ve gramerini öğretecek bir hoca tayin edileceği (a.g.e., IX, 66) ferrâş ve kapıcıların da Şâfiî olması gerektiği belirtilmiş, ayrıca nâib, mütevellî, muîd, vâiz, müftü, nâzirü’l-vakf, hâzinü’l-kütüb, hattat, müstensih ve hâdimlerden oluşan personele de vakıf gelirlerinden tahsisat ayrılacağı ve vakfın yönetiminin Nizâmülmülk ve evlâdına ait olduğu kaydedilmiştir.

Nizâmîye müderrisleri ilk zamanlarda seçkin âlimler arasından bizzat Nizâmülmülk tarafından seçilip görevlendirilmiştir. Nitekim 483’te (1090) Ebû Abdullah et-Taberî ile Ebû Muhammed Abdülvehhâb eş-Şîrâzî ve 484’te (1091) Gazzâlî’nin Nizâmülmülk’ün menşuruyla Nizâmîye Medresesi’ne müderris tayin edildiği bildirilmektedir (İbnü’l-Esîr, X, 185; İbn Hallikân, IV, 217). Daha sonra bir süre Nizâmülmülk’ün soyundan gelenlerin yanında vezirler, sultanlar ve halifeler tarafından da müderris görevlendirildiği görülmektedir. Babasının sağlığında ona vekâleten medresenin işleriyle ilgilenen Nizâmülmülk’ün oğlu Müeyyidülmülk, Ebû Sa’d Abdurrahman b. Me’mûn el-Mütevellî’yi müderris tayin etmişse de babası bunu kabul etmeyip yerine Ebû Nasr İbnü’s-Sabbâğ’ı getirmiştir (İbnü’l-Esîr, X, 132; İbn Hallikân, III, 133). 513’te (1119) İbnü’t-Taberî, Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar ve 614’te (1217) Ebû Abdullah Yahyâ b. Fadlân halife tarafından müderrisliğe getirilmiştir.

Nizâmîye Medresesi’nin mütevellisi olduğu bilinen Süleyman b. Nizâmülmülk’ün 637’de (1240) ölümünden sonra müderrisler halifeler tarafından tayin edilmeye başlanmıştır. 712’de (1312) Nizâmîye ve Müstansırıyye medreselerinin idaresi Nakîbü’n-nukabâ Şerif İzzeddin Ebû’l-Fazl el-Hâşimî’ye verilmiştir. Nizâmîye müderrisleri süresiz olarak göreve getirilirdi. Meselâ Ebû İshak eş-Şîrâzî vefatına kadar on yedi yıl müderrislik yapmış ve 476’da (1083) ölümü üzerine hâtırasına hürmeten medrese bir yıl kapalı tutulmuştur. Nizâmîye Medresesi’ne genelde sadece bir müderris tayin edilirdi, ancak iki müderrisin görevlendirildiği de görülmektedir. Böyle durumlarda müderrisler, Ebû Abdullah et-Taberî ile Ebû Muhammed Abdülvehhâb eş-Şîrâzî örneğinde olduğu gibi nöbetleşe ders vermiştir (İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 53; İbnü’l-Esîr, X, 185; Bündârî, s. 81). Nizâmîye Medresesi’ne müderris tayin edilen âlimlere siyah cübbe giydirilir, sarık ve şal hediye edilirdi. Görevinden ayrılan müderris cübbe ve sarığını iade etmek zorundaydı (Ali Mazaheri, s. 166).

İslâm dünyasında eriştiği şöhretten dolayı bazı âlimlerin Bağdat Nizâmîye Medresesi’nde ders verebilmek için birbirleriyle yarıştıkları ve bu isteklerini her vesileyle dile getirdikleri (İbn Hallikân III, 361), hatta bu uğurda mezheplerini bile değiştirdikleri kaydedilmektedir. Ahmed b. Ebû’l-Feth Ali ve Vecîh b. Dehhân gibi Hanbelî âlimleri bunlar arasında sayılabilir. İbnü’s-Sabbâğ, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû Sa’d Abdurrahman b. Me’mûn el-Mütevellî, Şerîf Ebû’l-Kâsım ed-Debûsî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali et-Taberî, Ebû Muhammed Abdülvehhâb eş-Şîrâzî, Kiyâ el-Herrâsî, Gazzâlî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali eş-Şâşî, Hatîb et-Tebrîzî ve İbn Berhân, bu medresede görev yapan ünlü müderrisler arasında zikredilebilir.

Bağdat Nizâmîye Medresesi’nde ve muhtemelen diğer medreselerde okutulan başlıca dersler şunlardır: Kur’ân-ı Kerîm ve Kur’an ilimleri, hadis, Şâfiî fıkhi ve usulü, Eş’arî kelâmı, Arap dili ve edebiyatı, riyâziye ve ferâiz. Ders saatleri mevsimlere, dersin niteliğine, müderrislerin ilmi mertebesine göre değişirdi. Dersler hafta boyunca öğleden önce başlar, öğle, ikinci ve yatsı namazlarından sonra da devam ederdi. Ahmed b. Muhammed b. Berhân’ın bazan gün boyu, bazan da gece seher vakitine kadar ders verdiği kaydedilmektedir. Cuma günü öğleden sonraki saatler hadis imlâsı, vaaz ve hitabete ayrılmıştı. Yaşı yirmiyi geçmiş olan öğrencilerin kabul edildiği medresede öğretim süresi dört yıldır. Medresenin yanı başında yaptırılan kütüphane oldukça zengin kitap koleksiyonuna sahip olduğundan müderris ve öğrenciler diğer şehirlere gitmek zorunda kalmazlardı. Kütüphane inşaatı tamamlanınca Ebû Zekerîyyâ Hatîb et-Tebrîzî’yi hâzinü dâri’l-kütüb tayin eden Nizâmülmülk kütüphaneyi zenginleştirmek için büyük gayret göstermiş ve kendisine hediye edilen kitapları medreseye vakfetmiştir (İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 60). Kütüphanede yaklaşık 6000 cilt kitabın bulunduğu rivayet edilir. 510 (1116) yılında çıkan yangında kütüphane binası yanarken, kitaplar öğrencilerin büyük fedakârlıklarıyla kurtarılmıştır (İbnü’l-Esîr, X, 523). Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh 589’da (1193) kütüphaneyi yeniden inşa etmiş ve sarayındaki binlerce cilt kitabı bağışlayarak burasını İslâm dünyasının en değerli koleksiyonlarına sahip bir kütüphane haline getirmiştir (a.g.e., XII, 104). İbnü’n-Neccâr el-Bağdâdî 643’te (1245) kitaplarını bu kütüphaneye bağışlamıştır. Bağdat Nizâmîye Medresesi’nin Moğol istilâsı sı-

rasında (656/1258) zarar görmediği söylenirse de (Erünsal, XIV, 245) zengin kütüphanesinden günümüze hiçbir eser intikal etmemiştir (a.g.e., a.y.). Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde öğrenim gören meşhur şahsiyetlerden bazıları şöylece sıralanabilir: İbn Tûmert, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, İbn Ebû Rendeka et-Turtuşî, Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir, İbn Ebû'l-Hadîd, Abdüllatif el-Bağdâdî, İmâdüddin el-İsfahânî (geniş bilgi için bk. M. Asad Talas, s. 97-102; Saîd-i Neffîsî, IX/1-2 [1967], s. 89-91). İbnü'l-Kalânîsî, Nizâmülmülk'ün ilimle meşgul olan 12.000 kişiye maddî yardımda bulunduğu kaydederek (*Târîhu Dimaşk*, s. 200). Nizâmülmülk'ün rakip ve düşmanlarının Sultan Melikşah'a onun her yıl medreseye ve ribâtlara 300.000 (veya 600.000) dinar harcadığını, bu meblağın kendilerine verilmesi halinde İstanbul'u bile fethedebileceklerini söyledikleri, sultanın Nizâmülmülk'ten bu konuda bilgi aldıktan sonra onu haklı bulup bütün hazinenin emrinde olduğunu ifade ettiği kaydedilir (*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 46). Beytûlmâlin onda birini teşkil eden bu meblağ Nizâmülmülk'ün emrine tahsis edilen paradan sağlanmıştır (Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvînî, s. 412).

504 (1110) ve 607 (1210) yıllarında onarım geçiren Bağdat Nizâmiye Medresesi 580'de (1184) İbn Cübeyr, 727'de (1327) İbn Battûta tarafından ziyaret edilmiştir. İbn Cübeyr bu medresenin Bağdat'ın en büyük ve en meşhur medresesi olduğunu söyler (*er-Rihle*, s. 205). İbn Battûta ise medresenin güzelliğinin darbimesel haline geldiğini belirtir (*er-Rihle*, s. 225). Yaygın kanaate göre Nizâmiye Medresesi'nin yıldızı bizzat halifenin himayesindeki Müstansırıyye Medresesi'nin açılmasının ardından (631/1234) sönmeye başlamıştır. 641 (1243), 646 (1248) ve 652 (1254) yıllarında Dicle nehrinin taşması sebebiyle üç defa tahribata mâruz kalan Nizâmiye Medresesi'nin -farklı görüşler bulunmakla birlikte- Moğol istilâsı sırasında büyük ölçüde zarar gördüğü ve bu tarihten itibaren gerileme dönemine girdiği söylenebilir. Medresede ilmi hayat İlhanlılar ve Celâyirîliler devrinde bir süre daha devam ettiyse de Sünnîliğin bölgede güç kaybetmesi ve Arapça'nın hâkim dil olmaktan çıkması yüzünden giderek eski itibarını kaybetmiştir. 672 (1273-74) yılında medresenin çarşısı yandığında Alâeddin Atâ Melik el-Cüveynî vakfın gelirleriyle çarşısı tamir ettirmiştir. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde eğitim öğretim faaliyetlerinin ne zaman sona erdiği tesbit edilememektedir. İb-

nü'l-Âkûfî'nin (ö. 797/1394) burada müderris olduğu, Fîrûzâbâdî'nin de 1345-1353 yıllarında Bağdat kadısı ve Nizâmiye Medresesi müderrisi Abdullah b. Bektaş'ın yanında müd olarak görev yaptığı bildirildiğine göre (İbnü'l-İmâd, VI, 351; *DîA*, XIII, 143) VIII. (XIV.) yüzyılda faaliyetini sürdürmekteydi.

Nişâbur Nizâmiye Medresesi. İnşa tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. İlk Nizâmiye medreselerinden biri olan bu medreseyi Nizâmülmülk'ün İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî adına yaptırdığı, Cüveynî'nin burada yirmi yıldan fazla ders verdiği rivayet edilir. Cüveynî'nin, Sultan Alparslan'ın saltanatının ilk yıllarında kurulduğu anlaşılan (İbn Halikân, III, 167) Nişâbur Medresesi'ndeki derslerine 300-400 öğrencinin devam ettiği kaydedilmektedir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, IX, 249). Gazzâlî, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr Abdürrahîm el-Kuşeyrî ve Muhammed b. Ahmed el-Mervezî, Cüveynî'den sonraki müderrisler arasında zikredilebilir.

İsfahan Nizâmiye Medresesi. Nizâmülmülk bu şehirde Mescid-i Cum'a'nın yanında güzel bir medrese yaptırmış, masraflarını karşılamak üzere zengin vakıflar tahsis etmiş, müderrisliğine Merv'de vazasını dinleyip etkilendiği Ebû Bekir Sadreddin Muhammed b. Sâbit el-Hucendî'yi tayin etmiştir. Hucendî müderrisliğin yanı sıra vakfın mütevellisi olarak da görev yapıyordu. Hucendî ailesinin çoğu Sadreddin lakabıyla anıldığı için bu medrese Sadriyye ismiyle de tanınmıştır. Aynı aileden Fahreddin Ebû'l-Meâfî ile Ebû Saîd b. Ebû Bekir de burada müderris olarak görev yapmıştır. Muhtemelen Bağdat Nizâmiye Medresesi'yle aynı tarihlerde inşa edilen bu medresenin büyük bir kütüphanesi bulunduğu ve VIII. (XIV.) yüzyılda faal olduğu belirtilmektedir.

Belh Nizâmiye Medresesi. Yine Nizâmülmülk'ün yaptırıp Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Tâhir'i müderris tayin ettiği bu medrese 548'de (1153) Oğuz istilâsı sırasında tahrip edilmiştir. Edip ve şair Reşîdüddin Vâtât bu medresede okumuştur.

Musul Nizâmiye Medresesi. Musul Nizâmiyye Medresesi ile Cezîre-i İbn Ömer Medresesi'nin aynı medrese olması muhtemeldir. Ebû Şâme, Cizre'deki (Cezîre-i İbn Ömer) medresenin güzel bir medrese olduğunu ve Nizâmülmülk'ün "Râdiyyü emîrî'l-mü'minin" lakabından dolayı Râdiyyüddin Medresesi adıyla anıldığını kaydeder (*Kitâbü'r-Ravzateyn*, I, 98). Kadî Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Mev-

sîlî eş-Şehrezûrî 586'da (1190) vefatına kadar burada müderrislik yapmış, Kadî Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Hâlidî es-Sedîd ile Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Nasr el-Enbârî ed-Dümbelî de burada ders vermiştir (Nûrullah Kisâî, s. 245 vd.). Medresenin mermer mihrabı günümüze intikal etmiştir (Saîd ed-Dîvecî, s. 344).

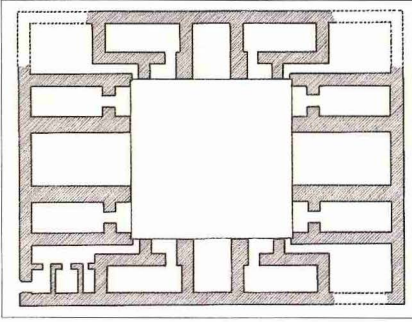
Basra Nizâmiye Medresesi. Ne zaman yapıldığı ve hocalarının kimler olduğu bilinmemektedir. Hille Arap Emîri Sadaka b. Mansûr 499'da (1105) Basra'yı ele geçince Abbâsîler bu medreseye sığınmıştır (İbnü'l-Esîr, X, 404). Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden daha geniş olduğu kaydedilen bu medrese Halife Müsta'sım-Bilâh'ın (1242-1258) son günlerine kadar ayakta kalmış, enkazı Basra'da yine Nizâmiye adıyla anılan başka bir medresenin inşaatında kullanılmıştır (Saîd-i Neffîsî, s. 70). Ebû'l-Fazl Muhammed b. Kennân b. Hâmid b. Tîb el-Enbârî medresenin bilinen yegâne müderrisidir (Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâ'ü'n-Nizâmiyyât*, s. 72).

Herat Nizâmiye Medresesi. 478'de (1085) faal olduğu bilinmektedir. Ebû Saîd Muhyiddin en-Nisâbü'rî'nin müderrisliği sırasında Şâfiîler'le Hanbelîler arasında olaylar çıkması üzerine Nizâmülmülk duruma el koyup olayları bastırmış, ardından Ebû Bekir Muhammed b. Ali eş-Şâfî'yi Gazne'den Herat'a çağırıp Herat Nizâmiye Medresesi'nde görevlendirmiş ve Şâfî ölümüne kadar (485/1092) bu görevini sürdürmüştür. Medrese Hüseyin Baykara zamanında yeniden inşa edilmiştir (Nûrullah Kisâî, s. 248).

Merv Nizâmiye Medresesi. Nizâmülmülk, Mervüşşâhicân'da yaptırdığı bu medreseye Hanefî iken Şâfiî mezhebine geçen Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî'yi müderris tayin etmiş (468/1075-76), Ebû'l-Feth Es'ad el-Mehînî de ona vekâleten bu medresede ders vermiştir (diğer hocaları için bk. a.g.e., s. 241 vd.). Medresenin zengin bir kütüphanesi olduğu belirtilmektedir.

Âmül Nizâmiye Medresesi. Taberistan'ın Âmül şehrinde kurulan medresede Abdülvâhid b. İsmâil er-Rûyânî, Ebû'l-Fevâris Hibetullah b. Sa'd ve Abdülkerîm eş-Şâlûsî müderrislik yapmıştır (İbn İsfendiyâr, s. 123; Nûrullah Kisâî, s. 229-230).

Ayrıca Hargird (Harcird-Kuhistan) Rey, Bûsenc (Fûsenc, Herat yakınlarında), Zâhir (Kafkasya'da Gence yakınlarında), Kûdûs, Halep, Dimaşk, Konya ve Hârizm bölgesinde de Nizâmiye medreselerinin bulunduğu rivayet edilirse de haklarında yeterli bilgi yoktur. Bunların bir kısmının Ni-

Rey Medresesi'nin planı

zâmülmülk'ün ölümünden sonra kurulduğu ve Nizâmiye medreseleri örnek alınarak yapıldığı için bu adla anıldığı söylenebilir (Köymen, III, 358-359; Nûrullah Kîsâî, s. 229-252).

Nizâmiye medreselerinin devrin siyasî, ilmi ve dinî hayatı üzerinde büyük tesiri olmuş, birçok sultan, halife ve devlet adamı Nizâmülmülk'ün yolunu izleyerek kendi adlarına medreseler inşa ettirmiştir. Nizâmiye medreseleri dinî ilimlerin ve özellikle Şâfiî fıkhnın gelişmesine önderlik etmiş, hilâf, cedel, usul ve kelâm ilimlerinde büyük gelişmeler sağlanmış, bu konularla ilgili çok sayıda kitap telif edilmiştir. Şâfiî mezhebi yaygınlık kazanmış, Şîî-İsmâîlî düşünceye set çekilmiştir.

Bu medreseler plan, teşkilât ve müfredatlarıyla tarihte bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Daha önceki medreseler özel kuruluşlar olduğu halde Nizâmiye medreseleri devlet himayesinde ortaya çıkmıştır. Diğer medreselerin dinî eğitimin dışında özel bir hedefi bulunmazken Nizâmiye medreseleri aynı zamanda siyasî amaçlarla kurulmuş, bilhassa Şîî-Bâtınî düşüncenin sağlam delillerle bertaraf edilmesi, ve topluma Eş'arî-Şâfiî düşüncenin benimsenmesi amaçlanmıştır. Kuzey Afrika ve Endülü's'te her çeşit yeniliğe karşı çıkan eğitim kurumları bu medreselerden etkilanmış, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde okuyan İbn Tûmert, Mağrib'e döndükten sonra Sünnî medreselerin müfredatı üzerinde büyük değişiklikler gerçekleştirmiştir. Salerno, Paris ve Oxford gibi Batı'da kurulan üniversitelerin de Nizâmiye medreselerinden etkilendiği ileri sürülmektedir (Hitti, II, 631; Sayılı, s. 34-39).

Nizâmiye medreseleri bazı yönlerden eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin bir kısmı şöylece sıralanabilir: Eğitim öğretim Şâfiî mez-

hebiyle sınırlı kalmış, bu durum diğer Sünnî mezheplere ilginin azalmasına ve onların dışlanmasına sebep olmuş, bu mezheplere mensup ulemâ ve fukahadan yeterince istifade edilememiştir. Felsefe derslerinin okutulmaması hür düşüncenin gelişmesini engellemiştir. Özellikle Mâverâ-ünnehir ulemâsı, müderris ve öğrencilere maaş ve burs verilmesini ilmin itibarını düşüren bir davranış olarak değerlendirmiş, ilmin para karşılığında öğretilmesini doğru bulmadıklarını belirtmişlerdir. Nizâmiye medreseleriyle birlikte siyaset adamlarının ilmi hayata müdahale yolu açılmış, âlimlerin ve şairlerin siyaset ve devlet adamlarını övmeleri ilmin ve şiirin aleyhine olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk* (nşr. M. Fethî Ebû Bekir), Kahire 1414/1994, II, 51-517; İbnü'l-Kalânisî, *Târîhu Dimaşk* (Zekkâr), s. 200; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII-X, tür.yer.; a.mlf., *Şaydû'l-hâtır*, Beyrut, ts., (Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye), s. 366-367; İbn İsfendiyyâr, *Târîh-i Taberistân* (nşr. Abbas İkbâl-i Âştîyânî), Tahran 1320 hş., s. 123, ayrıca bk. İndeks; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut 1400/1980, s. 205; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 46-47; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X-XII, tür.yer.; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), bk. İndeks; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn* (nşr. İbrâhim ez-Zeybek), Beyrut 1418/1997, I, 98, ayrıca bk. İndeks; İbn Hallikân, *Ve-feyât*, I-VIII, tür.yer.; Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), bk. İndeks; Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef* (nşr. Abbas İkbâl-i Âştîyânî), Tahran 1357 hş., s. 266-281; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 225; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhî), IV-V, tür.yer.; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 106; ayrıca bk. İndeks; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 255-256; Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 183, 205-206, 226-227, 408-409; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 351; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924; a.mlf., *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1966; A. S. Tritton, *Materials on Muslim Education in the Middle Ages*, London 1957, s. 35, 103-105; Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-İrâk fi'l-'asrî's-Selcûki*, Bağdat 1385/1965, s. 227-244; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları* (trc. Bahriye Üçok), İstanbul 1972, s. 159-167; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâ'ü'n-Nizâmiyyât ve'l-medârisü'l-meşriki'l-İslâmî*, Bağdat 1393/1973; a.mlf., *Medâris kab-le'n-Nizâmiyye*, Dimaşk 1393/1973; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 631; ayrıca bk. İndeks; Saîd ed-Divecî, *Târîhu'l-Mevsil*, Bağdat 1402/1982, s. 344; Abdülmecid Ebû'l-Fütûh Bedevî, *et-Târîhu's-siyâsî ve'l-fikrî*, Cidde 1403/1983, s. 211-245; M. Hüseyin Şendûb, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi Bağdâd fi'n-nisfî's-sânî mine'l-karni'l-hâmisî'l-hicrî (467-512)*, Beyrut 1404/1984; C. Avâd, *Hzâzâ'inü'l-kütübî'l-kadime fi'l-İrâk*, Beyrut 1406/1986, s. 145-151; İsmail Erünsal, "İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, XIV, 244-245; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1992, III, 347-382; Ahmet Ocak, *Nizamiye Medreseleri* (yüksek lisans tezi, 1993),

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Nûrullah Kîsâî, *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sîrât-i 'İlmî ve İctimâ'î-yi ân*, Tahran 1374; M. Asad Talas, *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim* (trc. Sadık Cihan), Samsun 2000; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 4-5; Aydın Sayılı, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese: Higher Education in Medieval Islam The Madrasa* (trc. Recep Duran), [basık yeri ve tarihi yok]; G. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı* (trc. Ali Hakan Çavuşoğlu – Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul 2004, bk. İndeks; a.mlf., "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad", *BSOAS*, XXIV/1 (1961), s. 1-56; a.mlf., "Madrasa and University in the Middle Ages", *St.I*, XXXII (1970), s. 255-264; R. Levy, "The Nizamiye Madrasa at Baghdad", *JRAS*, II (1928), s. 265-270; H. Bowen, "Miscellaneous Communications: The Nizamiye Madrasa and Baghdad Topography", *a.e.*, II (1928), s. 609-614; Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bagdâd", *Sumer*, IX/2, Bağdat 1953, s. 317-342; Saîd-i Neffîsî, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye fi Bağdâd", *ed-Dirâsâtü'l-'Arabîyye*, IX/1-2, Beyrut 1967, s. 67-93; Ziyaul Hasan Faruqi, "Madrasa Nizamiya of Baghdad", *Studies in Islam*, XVII/1, New Delhi 1980, s. 1-7; Muhammad al-Faruque, "The Development of the Institution of Madrasah and the Nizamiyah of Baghdad", *IS*, XXVI/3 (1987), s. 253-263; J. Pedersen, "Mescid", *İA*, VIII, 51-54; Hulusi Kılıç, "Fîrûzâbâdî", *DİA*, XIII, 143; Nebî Bozkurt, "Medrese", *a.e.*, XXVIII, 324-327.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

NİZÂMÎYYE (النظامية)

Çiştîyye tarikatının
Nizâmeddin Evliyâ'ya
(ö. 725/1325)
nisbet edilen kolu

(bk. ÇİŞTÎYYE; NİZÂMEDDİN EVLİYÂ).

NİZAMLAR

(bk. HAYDARÂBÂD NİZAMLIĞI).

NİZAMŞÂHÎ (نظام شاهي)

Hürşâh b. Kubâd Hüseyinî Nizâmşâhî
(ö. 972/1565)

Târîh-i Kuşbî adlı eseriyle tanınan
Hindistanlı tarihçi.

İrâk-ı Acem'de doğdu. Nizâmşâhî Hükümdarı Burhan Nizâmşâh zamanında (1510-1554) İran'dan Hindistan'a göç edip başşehir Ahmednagar'a yerleşti. Şîî inancını benimseyen Burhan Nizâmşâh, Nizâmşâhî'yi dostluk kurmak istediği Safevî Hükümdarı Şah Tahmasb'a elçi olarak gön-